



КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ

УДК 727.6/7(039)
ББК 63.3(4УКР)я73
К-64

Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою
Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О. М. Лазаревського
(протокол № 3 від 31 серпня 2020 р.)

Рецензенти:

Луняк Є.М., доктор історичних наук
Моціяка П.П., кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Верба Н. П. (головний редактор),
Акічев Ш. М., Несвідоміна Н. В.

Відповідальний за випуск – Верба Н. П.

Конотопські

К-64 **читання** : зб. наук. пр. / ред. кол.: Верба Н. П. (гол. ред.), Акічев Ш. М., Несвідоміна І. М. : Відділ культури і туризму Конотоп. міськ. ради Сумськ. обл., Конотоп. міськ. краєзнав. музей ім. О. М. Лазаревського. Вип. XI. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2020. 428 [4] с.
ISBN 978-617-640-499-6

«Конотопські читання» 2020 – збірник публікацій за результатами XI читань Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського. Висвітлює факти з археології краю, історії релігійного життя, розвитку ремесел, промисловості, транспорту, техніки, радіо і телебачення, пам'яткоохоронної справи, краєзнавчого руху та туризму, писемних джерел та історіографії, збереження культурної спадщини Конотопщини та Лівобережної України.

Видання розраховане як для фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, так і для широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться пам'яткознавством, пам'яткоохоронною справою, музеєзнавством, історією і культурою краю та України в цілому.

УДК 727.6/7(039)
ББК 63.3(4УКР)я73

ISBN 978-617-640-499-6

© КМКМ ім. О. М. Лазаревського, 2020
© Видавець ПП Лисенко М.М., 2020

Артюх В. О.

З історії товариства «Просвіта» на Сумщині (1917-1923 рр.)

У структурі формотворчих чинників модерної української нації важливу роль відіграють культурницькі організації, через діяльність яких «будителі»-інтелігенція мобілізують народ на створення своєї справді національної культури й держави. Першими організаціями такого *типу* були товариства «Громади»

(в Києві, Петербурзі, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі). Після них, починаючи з 60-х рр. XIX ст., і в Західній Україні, і на Наддніпрянщині виникає ще ціла низка товариств: «Січі», «Соколи», Українські клуби, наукові товариства, сільські драматичні гуртки тощо. Завданням-максимум їх діяльності було: привнесення української ідеї у свідомість широких народних мас та укріплення етнічного фундаменту нації. До таких організацій належить і товариство «Просвіта».

Виникнувши в 1868 р. на теренах півдавстрійської України, в часи Російської революції 1905-1907 рр. «Просвіти» розповсюджують свою діяльність і на Велику Україну. Якщо говорити про територію сучасної Сумщини, то нам відомо, що десь близько 1910 р. виник гурток, який називав себе «Просвітою» в селі Підлипне біля Конотопу. У квітні 1917 р. «Просвіта» у селі знову була відновлена, але влітку всі члени Підлипенської «Просвіти» перейшли до складу новоствореної партії українських соціалістів-революціонерів [21, арк. 5-5зв.].

Але справжній розквіт просвітнянського руху в Наддніпрянській Україні розпочинається відразу після Лютневої революції в Росії. На хвилі національного піднесення масово почали виникати сотні самостійних просвітнянських осередків у всіх губерніях і повітах, населених українським етносом. Революція 1917 р. підняла на новий рівень процеси національного українського самоусвідомлення й на Сумщині. Осередки «Просвіт» тут були головними «українізаторами» малоросійського народного середовища через систему освіти, бібліотек, театральної і хорової діяльності, курсів українознавства та читання лекцій.

Після утворення 3-4 березня 1917 р. Української Центральної Ради 4 квітня був сформований осередок товариства в містечку Миропілля [46, с. 4]. 9 квітня 1917 р. було започатковано «Просвіту» в Сумах на чолі з Василем Покровським [13, арк. 31]. При ній були утворені комісії: фінансова, господарська, театральнo-музична, лекційна та агітаційна. За основу своєї діяльності сумські просвітняни взяли статут колишньої Одеської «Просвіти», а почесними членами обрали Михайла Грушевського та Миколу Василенка. Тоді ж, у квітні, була створена й «Про-

світа» в Охтирці, її очолив нотаріус Базилевський¹. У Шостці, як засвідчує виступ Микити Петача на Українському з'їзді в Чернігові 8 червня 1917 р., товариство «Просвіта» разом із Українським клубом розпочало свою діяльність 29 квітня 1917 р. [61, с. 27]. 6 липня 1917 р. на загальних зборах Української громади міста Ромни було вирішено перетворити її на «Роменське товариство Просвіта» (а Українська громада тут, у свою чергу, виникла із реорганізованого Російсько-малоросійського драматичного товариства, яке існувало з дореволюційних часів). Влітку 1917 р. була створена й «Просвіта» в Лебедині. В Конотопі Товариство створюється в грудні 1917 р. [23, с. 15]. «Просвіти» Сумщини активно підтримували революційний парламент України та його політику та фактично були осередками Центральної Ради в регіоні.

«Просвіти» брали активну участь у дерусифікаційних кампаніях на території Сумщини в 1917-1918 рр., залучалися до процесу українізації навчального процесу в початковій та середній школах. У Роменському повіті Полтавської губернії вже в 1917/1918 навчальному році була українізована початкова школа. Курси з українознавства в Ромнах, які опікувалися підготовкою учителів для навчання дітей рідною мовою, розпочали свою роботу вже 15 червня 1917 р. [40, с. 4]. Ці курси очолив відомий пізніше педагог Григорій Ващенко. В Сумському та Лебединському повітах Харківської губернії українізацію початкової освіти було розпочато на рік пізніше – у добу гетьмана Павла Скоропадського, восени 1918 р. Щодо середньої освіти, то тут ті приватні гімназії, які зорганізовувала «Просвіта» були початково україномовними.

Далі черга дійшла й до українізації державного управлінського апарату. При «Просвітах» відкривалися курси з українознавства та української мови для державних службовців. Так, у Лебедині такі тритижневі курси для урядовців та приватних осіб з української мови працювали, починаючи з 29 серпня 1918 р. [39, с. 4].

¹ Вже 16 квітня на першому Губернському з'їзді представників Українського народу в Харкові керівництво «Просвіт» Сум (Покровський), Охтирки (Прийменко), Нижньої Сироватки (Нечипоренко) у своїх виступах розповідають про заснування та початки діяльності осередків товариства [6, с. 2].

Одним із завдань роботи товариства було, як ми тепер кажемо, формування нової, української, історичної свідомості населення. Так, на запрошення місцевих «Просвіт» в Охтирці, Лебедині і Сумах читав лекції з історії влітку і восени 1918 р. український письменник, історик і етнограф Гнат Хоткевич. Лекції з української історії читалися й по селах. Приміром, Калинівська «Просвіта» (Роменський повіт) розпочала свою діяльність саме із читання таких лекцій [36, с. 22]. У 1919 р. Підставська «Просвіта» Бірківської волості проводила читання виключно з історії [9, арк. 40зв.]. Влітку 1919 р. при Роменському робітничо-селянському університеті «Просвіта» також організувала читання лекцій з історії України та української культури [34]. У Саївській «Просвіті» (Капустинська волость) 8 березня 1920 р. також «було улаштовано читання з Історії України “Козаччина” з Грушевського, з Кобзаря Шевченка “Катерина”, з тв[ору] Тесленка “Син”», а «15 березня були улаштовані читання з Історії України – опов[ідання] Кашенко “Над козацьким порогом” і “Зруйнована Січ”» [9, арк. 159]. Систематичні читання з історії України проводила в 1920 р. й Синівська «Просвіта» [9, арк. 23]. А із п'яти лекцій, які були прочитані в Русанівській «Просвіті» у грудні 1921 р. дві були з історії України [11, арк. 5]. Взагалі, як свідчать звіти осередків «Просвіт» повітовим відділам освіти за 1920-1921 рр. селянам постійно подавалися лекції на історичну тематику.

На курсах з української мови та українознавства в 1917-1918 рр. до 20 занять відводилось на українську історію як історію самостійного народу, а не як регіональну складову в межах російської імперської парадигми. Історичні твори Миколи Аркаса («Історія України-Русі»), Григорія (Грицька) Коваленка («Українська історія»), Михайла Грушевського, Андріана Кашенка («Запорозька слава», «На руїнах Січі», «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове») тут були найвідомішими. Варто вказати і на історико-виховний потенціал таких популярних серед просвітянських драматичних гуртків п'єс як «Богдан Хмельницький» та «Тарас Бульба» Михайла Старицького, «Гетьман Петро Дорошенко» Людмили Старицької-Черняхівської, «Мазепа» Івана Карпенка-Карого. Формування історичної свідомості відбувалося також і за допомогою художніх засобів та популяризації історичних книжок з книгозбірень «Просвіт».

Результатом такої історико-просвітницької діяльності просвітянських осередків ставало формування в простонародній свідомості образу єдиної, існуючої неперервно в часі української спільноти, заглибленої в далеке минуле. У свою чергу, «розбуджуючи» національні почуття, історичні знання ставали важливою складовою нової української національної ідентичності.

Найактивнішою на Слобожанщині в 1917-1918 рр. була діяльність Сумської «Просвіти». Ця організація вперше голосно заявила про себе під час велелюдного свята з ушанування пам'яті Тараса Шевченка, яке відбулося в Сумах 21 травня (за ст. ст.) 1917 р. Тоді в місті пройшла багатотисячна маніфестація, яку біля міської думи вітали виконуючий обов'язки голови міської думи Микола Крамаренко та повітовий комісар Олександр Мещанінов. На Покровській площі була відправлена, влаштована «Просвітою», урочиста панахида по Т. Шевченкові. А ввечері Товариство «Просвіта» провело у помешканні громадського зібрання український вечір, де продавалися українські книжки й листівки. Вся виручка від цього вечора пішла на користь Національного Українського фонду [31, с. 3-4]. Тоді ж за результатами мітингу «Просвіта» внесла до міської думи пропозицію назвати одну з вулиць іменем Тараса Шевченка, а також поставити йому пам'ятник.

Уже в перший рік свого існування Сумський просвітянський осередок на чолі з Василем Покровським навіть намагався брати участь і в місцевому політичному житті. Так, у союзі з Українським технічним та агрономічним товариством «Праця» Сумська «Просвіта» взяла участь у виборах 30 липня 1917 р. до міської думи. Набрала при цьому, щоправда, найменше голосів: із 9882 виборців за неї проголосувало 112 [18, арк. 62].

Всього ж у Сумському повіті на 1918 р. діяло п'ять осередків Товариства: в Сумах, Білопідлі, Юнаківці, Нижній та Верхній Сирватці. Найдовше з них проіснувала Юнаківська «Просвіта» – до 1921 р.

Головну увагу «Просвіти» приділяли праці в українських селах. Як зазначалося в статуті тієї ж Сумської «Просвіти»: «Наша ціль – просвітницька робота серед темного нашого найменшого брата, знайомити люд український з його рідною історією, літературою і музикою, а також найбільш зрозумілим способом поширювати поміж нього всякі агрономічні і сільськогосподарські відомості» [13, арк. 31].

Осередки товариства по селах і хуторах засновувались не лише місцевою інтелігенцією, а часто й за безпосередньої участі з боку селянства. Спочатку якогось керівництва з київського центру при організації «Просвіт» не існувало, тому цей процес ішов знизу – як реалізація ініціативи з місць. Про широту просвітянського руху на селі може свідчити масова організація «Просвіт» у селах Роменського та Гадяцького повітів у 1917 р. Хоча на Ромещині масове створення осередків цієї організації розпочалося трохи пізніше, ніж на Гадяччині та Слобожанщині, але, вже починаючи з літа, вони були створені в таких селах повіту як Великі Бубни, Новолозівка, Пекарівка, Гаврилівка, Вовківці, Коржі, Процівка, Засулля, Перекопівка, Гринівка, Ведмеже [20, арк. 19-20]. Якусь частину «Просвіт» (а також відділення Селянської спілки) у селах повіту заснували (приміром, у Хоружівці, Іванівській Слободі, Бацманах та ін.) також інструктори губернського та повітового інформаційних бюро, які, у свою чергу, були започатковані при таких органах самоврядування як громадські комітети (див., напр.: [44]). Тому на кінець 1917 р. на Ромещині було вже близько 40 сільських «Просвіт» [50, с. 4]. Роботу місцевих осередків «Просвіт» координувало Роменське повітове Бюро «Просвіт». Щодо сільських «Просвіт» Гадяцького повіту, то потрібно зазначити, що на травень місяць цього року їх було вже 35. А на першому повітовому зібранні «Просвіт» 18 червня 1917 р., на якому також було створено Спілку «Просвіт» Гадяцького повіту, були присутні представники цього товариства з шести сіл, які зараз входять до складу теперішньої Сумської області: Липової Долини, Русанівки, Беевого, Лучок, Капустинець та хутора Хоменки [57, с. 3]. Крім того, осередки «Просвіт» у 1917 р. розпочали свою діяльність також і в таких селах сучасної Липоводолинщини як Подільки, Синівка та Підставки. Всі вони входили в Гадяцьку повітову Спілку як автономні члени, але частину свого прибутку передавали на її потреби.

Одним із чільних завдань осередків цих сільських «Просвіт» була ліквідація неписьменності. І треба сказати, що цю місію деякі товариства виконували аж до 1921 р. За цю справу сільські осередки взяли досить рішуче. Так, на грудень 1917 року лише в Роменському повіті функціонувало 30 недільних шкіл для дорослих, організованих «Просвітами» [50, с. 4], при багатьох

осередках працювали також школи грамоти та загально-освітні курси з навчання грамоти дітей і дорослих. Початкові знання в таких школах подавалися рідною для селян українською мовою.

Іншим завданням просвітянських осередків була організація театральної справи. При товариствах утворювалися театральні секції, а то й просто драматичні гуртки, куди входила місцева інтелігенція та ініціативні селяни; саме вони й репрезентували театральну справу в «Просвітах». Через брак коштів та невисокий інтелектуальний рівень неписьменного селянства «Просвіти» не могли дозволити собі постановку «складних» вистав. Найчастіше все обмежувалося простими за змістом та невеликими за обсягом п'єсами-жартами та водевілями. Інколи, йдучи назустріч невибагливим смакам глядачів, організатори вистав вводили до їх змісту співи й танці, яких у самих творач не було.

До того ж серед консервативно налаштованого старшого покоління селян, священників та чорносотенного елементу часто спостерігалася ситуація нерозуміння й неприйняття театральних ініціатив просвітян. Спостерігалася й інша тенденція: багатьом селянам були образливими й швидко набридали п'єси про «придуркуватого хохла» й вони вимагали чогось серйознішого. Як зауважували самі селяни: «І без того тяжке життя, а піди на тес «представлення», то не побачиш, щоб з панів сміялись, а все з нашого брата-мужика глузують, забавляючи нас як малих дітей» [29, с. 2]. Як би там не було, але робота драматичних гуртків – це основний вид діяльності «Просвіт», саме через вистави серед сільського населення поширювалися освітні ідеї, пробуджувалися національні почуття, формувалися естетичні смаки; вони були важливим чинником піднесення їх загального духовного рівня. Треба також сказати, що основним джерелом грошових надходжень сільських «Просвіт» (крім членських внесків, звичайно) були якраз кошти, виручені від продажу квитків на такі вистави. Прибутки від театральних заходів часто йшли на благодійні цілі: на Український національний фонд, дітям з бідних родин, інвалідам, армії.

Найвідомішим вважався театральний просвітянський центр у Ромнах. Вже у березні 1918 р. до Роменської «Просвіти» було приписане реорганізоване музично-драматичне товариство, що отримало назву «Драматична секція Ро-

менської «Просвіти». Саме тут з листопада 1918 року починає працювати знаменитий режисер і скульптор Іван Кавалерідзе [49, с. 56]. З діяльністю Роменського драматичного театру була пов'язана творча доля таких акторів-корифеїв загальноукраїнського масштабу як Ганна Затиркевич-Карпинська, Василь Яременко (з 1954 р. – народний артист СРСР), Степан Шкурат (з 1971 р. – народний артист УРСР), Ірина Підпригора (Воликівська) (з 1941 р. – народна артистка УРСР). Роменська «Просвіта» могла дозволити собі навіть запросити на гастролі до міста київську трупку Саксаганського під керівництвом режисера Олександра Корольчука.

Для забезпечення більш професійного підходу при постановці вистав у сільській місцевості Роменське бюро «Просвіт», починаючи з лютого місяця 1919 р., організовувало двомісячні регентсько-режисерські курси. Цікавою видається програма курсів, яка складалася з таких предметів:

- «1) Історія України – 18 год.
 - 2) Історія Греції та Риму – 10 г.
 - 3) Історія Українського письменства – 18 год.
 - 4) Історія Української культури – 6 год.
 - 5) Історія музики – 10 год.
 - 6) Історія мистецтва – 18 год.
 - 7) Історія Українського театру – 10 год.
 - 8) Елементарна теорія музики та співу – 50 год.
 - 9) Сольфеджіо – 50 год.
 - 10) Проходження репертуару – 20 год.
 - 11) Історія театру Греції Риму та Західньо-Європейського – 10 год.»
- [27, с. 62].

Крім того, за ініціативи Роменського Бюро «Просвіт» було відкрило художню майстерню, в якій було намальовано декорації до вистав для 26 товариств [27, с. 58].

Майже кожна сільська «Просвіта» мала свою, часто невеличку, книгозбірню, хати-читальні, а більші, міські – книгарні (Роменська, Сумська, Конотопська, Кролевецька). В них у цей час відчувалася гостра нестача україномовної книги.

Деякі «Просвіти» на території Сумщини намагалися, починаючи з 1917 р., налагодити книговидавничу справу. Відомі ви-

дання Підлипенської², Конотопської [38, с. 11] та Охтирської³ «Просвіт». Кілька брошур видала й Роменська «Просвіта» [48, с. 5-6]. Але в силу різних обставин подальшого розвитку такі просвітницькі акції свого продовження не знайшли.

Окремо потрібно зупинитися на внеску «Просвіт» у культивування образу Тараса Шевченка, як «батька» української нації. Так, в Ромнах 9 квітня 1917 р. на великому народному святі одногосно було вирішено встановити у місті пам'ятник Шевченку. А міська дума 7 липня 1917 р. повторно прийняла рішення про перейменування вулиці Панської та Ігольної на вулицю Шевченківську (вперше ще за царату в 1911 р.). У встановленні пам'ятника великому поету, який був урочисто відкритий у Ромнах 27 жовтня 1918 р. основну роль відіграла якраз місцева «Просвіта». При «Просвіті» була створена комісія з будівництва пам'ятника великому Кобзарю і міська управа саме їй доручила вести всю організаційну роботу.

У Сумах 27 травня 1917 р. «Просвіта» також прохає міську думу одну з центральних вулиць назвати іменем Тараса Шевченка, присвоїти ім'я Кобзаря одній із шкіл та встановити йому пам'ятник. Правда, цю ініціативу «Просвіти» зреалізували вже більшовики, коли рішенням Сумського повітового виконавчого комітету від 5 липня 1920 р. центральна Соборна вулиця була перейменована на вулицю Шевченка, а в 1926 р. на цій вулиці біля колишньої 1-ї жіночої гімназії був встановлений пам'ятник Шевченкові роботи Івана Кавалерідзе. Крім цього, погруддя Шевченка з ініціативи місцевої «Просвіти» було встановлено влітку 1921 р. і в містечку Вороніж Глухівського повіту.

Велике значення для утвердження виключності постаті Шевченка для існування української нації мало влаштування «Просвітами» урочистостей до дня його народження (Шевчен-

² Підлипенська «Просвіта» в 1917 р. видала в Конотопі п'ять брошур: № 1: «*Організуйся або голодай*», № 2: «*Український катехизис (з нагоди трьохрічного ювілею Підлипенської Товариської Книгозбірні)*», № 3: «*На апостольським престолі чернець годований сидить*», № 4: «*Пісні й вірші народньої волі*», № 5: «*Програм Української Народньої Партії*» [47, с. 4].

³ *Збірник*. Охтирка, 1920 [32]. Цей збірник за редакцією Матвія Довгополюка і коштом споживчого товариства «Кооперація» був присвячений пам'яті Тараса Шевченка і вийшов до 59 роковин з дня смерті Кобзаря.

ківські дні, 10-11 березня). Ось як описала газета «Роменский день» святкування дня народження Шевченка у селі Перекопівка 9 березня 1918 р.: «Декілько промовців уявили громаді про життя і твори батька України Т. Г. Шевченка. Хор під орудою вчителя П. Б. Н. проспівав «Заповіт», «Вже воскресла Україна» і інші нац[іональні] пісні. Після цього громада с прапорами – червоними і жовто-блакитними, малюнком Т. Г. Шевченка, котрий був весь в квітках; під співи хора, маніфестація пішла по селу. В цей день кожен мешканець як-то ясно почував себе українцем в душі, навіть в цей день у кожного, текла по жилам українська козацька кров. Де-які з громадян раділи і від радості і плакали, що на їх віку прийшлося побачити велике національне свято, котре празнувалось всією громадою, але не гуртком маленьким на край села де-небудь в хаті-пусті, чі в руїні, діброві... В цей день і сонце якось ясніше дивилось і світило на нашу неньку Україну. Коли хор співав «Заповіт» і нац[іональний] гімн, громада скидала шапки...» [43, с. 4].

Пізніше, після приходу до влади більшовиків святкування роковин Шевченка наповнилось новими смисловими нюансами. Антиросійська, антиколоніальна складова його поезії починає приглушуватися і образ самого Кобзаря та його творчості має тепер подаватися крізь призму класового принципу. Так, у вказівках Охтирського повітового відділу народної освіти сільським культурно-освітнім установам щодо святкування 10-11 березня Шевченківських днів ця настанова проголошується чітко: «Необхідно твердо запам'ятати і з'ясувати се населенню, що ми святкуємо Шевченка не як національного генія, а як всесвітнього велетня пролетарської поезії, як оборонця скривдженого люду; тому вечірки та концерт повинні носити виразний класовий характер, уникаючи традиційної національно-шовіністичної окраски, як се робилось в попередні роки» [1, с. 16].

В часи Української Держави Гетьмана Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) розвиток просвітянського руху зіштовхнувся з великими труднощами. Його безпосереднє оточення, що складалося переважно зі зрусифікованих українців в цілому доброзичливо ставилося до національно-культурних потреб українського народу, але на місцях багато повітових старост були управліннями зі старим імперським мисленням і російським шовіністичним сві-

тогледом. Їх ставлення до «Просвіт» було негативне і тому діяльність цих організацій ними контролювалася й обмежувалася.

І якщо в Сумах можна було спостерігати в цілому лояльне відношення до місцевої «Просвіти» з боку старости Сумського повіту російського генерал-майора Сергія Гребенщикова («общеросса» за політичним світоглядом), то в інших повітах антиукраїнськи налаштовані російські управлінці, на яких зробив ставку Скоропадський, різко виступили проти українізаторської діяльності «Просвіт». Так, староста Конотопського повіту Сергій Кандиба влітку 1918 р. взагалі забороняв утворювати товариство «Просвіта» в Копотопі й повіті. А в приміщенні Кролевецької «Просвіти» Державною вартою було здійснено трус і з книгарні вилучена соціалістична література [65, арк. 162-164]. В Ромнах повітовий комендант заборонив завершити третій повітовий з'їзд «Просвіт» [56, с. 2]. Тому на другому Всеукраїнському з'їзді «Просвіт» у Києві (5 листопада 1918 р.) навіть було прийнято резолюцію про необхідність просвітянами «домагатись припинення переслідувань з боку старост і адміністрації, увільнення помешкань «Просвіт» од реквізицій, увільнення з під арешту просвітянських діячів і видання наказу вищою владою, на підставі якого була би можливість працювати» [3, с. 4].

Не потрібно також забувати, що осередки «Просвіт» виникали на хвилі великого національного піднесення та вся їхня подальша діяльність трималася на «голому» ентузіазмі просвітянського активу. Велика кількість селян-просвітян, які включилися в активу роботу на початку хотіли негайних успіхів і тому, зіштовхнувшись з проблемами, вони часто розчаровувались у розпочатій справі. Звідсіля, було ініціативне керівництво з великим запасом енергії і бажанням працювати – осередок «Просвіти» існував, не було – і він поступово занепадав. Не дивно, що в газеті Гадяцького земства «Рідний край» у жовтні 1918 р. вийшла стаття за підписом «Галь-Галь», в якій критикується бездіяльність «Просвіти» в с. Бееве і її причиною називаються якраз такі розчаровані селяни [4, с. 2].

На кінець 1918 р. на території сучасної Сумщини залишилося близько 50 осередків Товариства «Просвіта» [52, с. 4-7]. А всього ж по Україні за підрахунками департаменту шкільної освіти налічувалося близько 952 [2, с. 4].

Найбільш значущим у діяльності Сумської «Просвіти» часів Української Держави гетьмана Скоропадського було відкриття її зусиллями українських гімназій. Гімназії були започатковані в Сумах та селах Нижня Сироватка й Юнаківка. Крім того, Сумське Товариство в 1918 р. організувало курси української мови та курси українознавства, проводило лекції з історії української культури, орендувало приміщення театру Корепанова для проведення своїх вистав, організувало національний хор, намагалося відкрити історико-філологічний факультет в Сумському народному університеті імені Т. Шевченка та книжковий кооператив. Така активна діяльність сумських просвітян була відзначена на четвертому з'їзді спілки «Просвіт» Слобожанщини, що проходив 13 жовтня у Харкові [7, с. 3].

Крім того, Сумська «Просвіта» постійно організовувала проведення літературних вечірок, читання лекцій та концертів, найчастіше у своєму приміщенні. Крім уже згаданого літератора Гната Хоткевича, який викладав свої лекції з історії України з 5 жовтня 1918 р., лекції з національної проблематики читали письменник Яків Мамонтов, В. Коломієць, Микола Юхновський. А на 3 жовтня 1918 р. у приміщенні «Просвіти» був запланований концерт відомого кобзаря Слобожанщини Івана Кучугури-Кучеренка [60, с. 4].

До всього ж, приміщення Сумської «Просвіти» восени 1918 р. було тим легальним місцем, де збиралися незадоволені владою гетьмана П. Скоропадського та німців [14, арк. 92].

У свою чергу, якщо знову говорити про освіту, Шосткинська «Просвіта» зніщувала створення в містечку гімназії для дівчат [64, арк. 24-24зв.] та реальної школи для хлопців [64, арк. 23-23зв.].

У жовтні 1918 р. під час розгортання дискусії про впровадження в Україні двох державних мов – української і російської з'їзд товариств «Просвіт» Сумського повіту однозначно висловився за українську мову як єдину державну і резолюція з цього приводу була направлена гетьманові П. Скоропадському [58, с. 4].

Для висвітлення роботи «Просвіт» у тому ж Роменському повіті, починаючи з лютого місяця 1919 р., спочатку виходив часопис «Просвітянин», а потім за підтримки кредитного й споживчого союзів інший двотижневий часопис – «Просвітянин-Кооператор» (травень 1919 – лютий 1920 рр.). Тут також ще раз

потрібно наголосити на зв'язках руху просвітництва з кооперативним рухом на селі. Кооперація, яка служила економічною базою для задоволення потреб простого народу в той же час сприяла й задоволенню його національно-культурних потреб. Кооперативи виступали головним спонсором діяльності «Просвіт». Не дивно, що серед завдань, які намагався зреалізувати часопис «Просвітянин-Кооператор» було і таке: «Життя показує, що не можуть розвиватись кооперативи без розвитку культурно-просвітньої справи серед народу і навпаки – культурно-просвітні справи вимагають кооперативної допомоги. Тому цілком зрозуміло, що кооперативні і культурно-просвітні організації ідуть в своїй роботі рука об руку» [45, с. 3]. У Конотопі в 1918 р. також почав виходити кооперативний часопис «Кооперація и жизнь» і також, починаючи з 1919 р., частина матеріалів була присвячена просвітнянському рухові на Конотопщині.

У коротку добу Директорії та нового приходу до влади більшовиків на початку 1919 р., незважаючи на несприятливі умови, кількість «Просвіт» на Полтавщині (включаючи сучасні Роменщину, Недригайлівщину й Липоводолинщину) навіть збільшилася в порівнянні з часами Української Центральної Ради. Але через часту зміну влади та бойові дії багато «Просвіт» також працювали нерегулярно.

А ось захоплення на кілька місяців нашого краю Добровольчою армією генерала А. Денікіна в серпні 1919 р. взагалі призупинило їх роботу. Військова адміністрація денікінців розпочала тотальний наступ на «свідоме» українство, а значить і на «Просвіти». У своєму «Обращении к населению Малороссии» А. Денікін забороняв у державних школах викладання українською мовою (а ось «частные школы, содержимые на частные средства, могут вести преподавание на каком угодно языке»). Тому, зважаючи на такий стан справ, Роменська «Просвіта» у жовтні 1919 р. вирішує збирати кошти на відкриття в місті приватної української гімназії і засновує «Фонд на відкриття Української гімназії в Ромні» [59, с. 25]. Як зазначалося у звіті бюро «Просвіт» на роменському повітовому з'їзді «Просвіт»: період «панування Денікіна – період повної бездіяльності» [55, с. 58]. Взагалі, це були складні часи. Як повідомлялося у звіті Русанівського осередку «Просвіти» Гадяцькій повітовій політосвіті від

1 червня 1922 р.: «Завдяки різним умовам почасти місцевого характеру, а здебільшого частим змінам влади Т-во занепало. А коли стали помічати утиски організації, як от з боку Гетьманщини і Деникинщини, настала повна руїна – більшість членів розбіглося, документи часто знищені, часто розгублені, із 512 книжок не залишилося майже ні однієї. Тому ніяких відомостей за ці часи занепаду Т-ва не мається, бо ніяких документів в архіві ніде не залишилось. Відомо тільки, що існувала драмсекція, якою досить часто улаштовувались вистави, але ж це не була секція при Т-ві, а група аматорів, що не мала нічого спільного з Т-вом «Просвіта», відомо також, що Т-во багато разів відновлялось, деякий час животіло і знову умірало» [11, арк. 36зв.].

Денікінська політика терору проти своїх супротивників привела до того, що за свою проукраїнську діяльність у Ромнах ними був розстріляний один із керівників місцевої «Просвіти» вчитель Іван Василенко. У селі Підлипному біля Конотопу за зберігання українських книг денікінці розстріляли О. П. Коломійця, а П. Я. Судака відшмагали шомполами за читання «Кобзаря» [41, с. 75]. Крім того відомо про погроми приміщень «Просвіт», вчинених цими прихильниками «єдиної і неделімої Росії»: в Ромнах (гурток ім. І. Котляревського) та в селі Перекопівка (Роменський повіт). А у тій же Русанівці (Гадяцький повіт) денікінцями був убитий скарбник Товариства і кошти осередку були ними привласнені [9, арк. 13].

Отже, в часи Української революції на території сучасної Сумщини (1917-1921) осередки «Просвіт» забезпечували те культурне піднесення, яке супроводжувало національно-визвольні змагання, а просвітянський рух став основною організаційною формою залучення широких верств населення до активної участі у цих процесах. Вони виступили активними пропагандистами і популяризаторами національних культурних і духовних цінностей, докладали чимало зусиль для формування української національної ідентичності місцевого населення.

Після вигнання більшовиками Збройних сил Півдня Росії наприкінці листопада – на початку грудня 1919 р. та встановлення советської влади більшість осередків «Просвіт» відновлює свою діяльність. У більшовиків вже було розуміння того, що ці організації є традиційною (а часто й єдиною) формою культурно-освітньої

роботи на селі і тут вони до цього, третього, їхнього приходу в Україну вже проробили величезну культурницьку роботу та пустили глибоке коріння. Крім того, широка розгалуженість мережі просвітянських осередків, концентрація всіх інтелектуальних і культурних сил села (і не лише місцевої інтелігенції) саме в «Просвітах» змусила правлячу більшовицьку партію піти на співробітництво з ними. Кінець 1919 – першу половину 1920 рр. можна охарактеризувати як період вимушеного співіснування більшовицької влади з «Просвітами». А наступну політику більшовиків щодо «Просвіт» можна розділити на такі етапи: 1) завоювання вже існуючих «Просвіт» і навіть ініціювання створення нових, далі: 2) їх реорганізація та перехід зі стану громадських організацій до мережі державних культурно-освітніх одиниць і, нарешті, 3) закриття (через перетворення в «хати-читальні» та селянські будинки).

Завоювання «Просвіт» розпочалося з рішень керівництва компартії в червні-липні 1920 р. Так, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 12 липня 1920 р. більшовицьким організаціям на місцях був даний лозунг завоювання «Просвіт», а там, де вони не піддаються їх впливу – закриття. Голова РНК УСРР Християн Раковський на цьому засіданні висловив думку, що націоналістичні організації «Просвіт» повинні бути замінені «власними організаціями» [66, арк. 44]. Під «власними організаціями» потрібно розуміти заснування комсомольських організацій, організацію хат-читальень і навіть «Червоних Просвіт».

Потім Наркоматом народної освіти у липні 1920 р. був підготовлений «зразковий» Статут для «Просвіт» і, врешті, за цим Статутом розпочалася переєстрація статутів окремих просвітянських осередків. У супровідній записці до цього нового Статуту за підписом наркома освіти Григорія Гринька навіть рекомендувалося брати переєстровані «Просвіти» на повне державне утримання. Ті ж «Просвіти», які залишаться на «шляху контрреволюції і бойового націоналізму» та не йтимуть на співпрацю з відділами народної освіти – ліквідувати (цит. за: [42, с. 193]). Таким чином, «Просвіти» перетворювалися з дійсно народних культурницьких організацій на державні структури, що стояли на єдиновірній більшовицькій ідеологічній платформі.

Щодо початкових спроб «советизувати» «Просвіти», то ця політика добре може бути прослідкована на прикладі просвітян-

ського руху в Роменському повіті. Отже, спочатку всі існуючі організації повіту змусили перереєструватися за новим советським Статутом. Тепер метою їх діяльності вже стало «поширення соціалістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України. Просвіта, в склад котрої входять всі працюючі, стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і незаможного селянства і всіма засобами бореться проти старого складу державного будівництва» [8, с. 7]. Поряд з національним чітко витримувався і класовий принцип, а тому «капіталісти-поміщики, фабриканти, попи, куркулі й інші вороги Радянської влади не можуть бути членами Товариства» [8, с. 7]. За цим новим Статутом діяльність «Просвіт» була строго уніфікована такими видами діяльності: театр, хор, бібліотека, лекції, проведення мітингів, співбесіди на політичні та загальноосвітні теми.

У новому Статуті також сказано, що «Просвіти» повинні мати «найтісніший органічний зв'язок з місцевим Відділом Наросвіти» [8, с. 7]. Фактично ж всі місцеві осередки «Просвіт» були приписані до позашкільного підвідділу Роменського повітового відділу народної освіти, який і керував усією їхньою діяльністю. Саме у цей відділ зверталися «Просвіти» за дозволом про перереєстрацію і здавали звіти («відчити») про виконану роботу тощо. А коли 14 грудня 1920 р. при Народному комісаріаті освіти був створений ще й Головний комітет політосвіти (політосвіта, політпросвіт), то «Просвіти» перейшли під його контроль. Структурні одиниці політосвіти були приписані до місцевих відділів народної освіти, замінивши там підвідділи позашкільної освіти. В цей час інколи навіть самі інструктори політосвіти створювали по селах і хуторах нові осередки «Просвіт». Правда, спочатку спробам такого підпорядкування відділу народної освіти та політпросвіті роменські просвітяни опиралися. В рішеннях Роменського повітового з'їзду «Просвіт», який відбувся 23 квітня 1919 р. наголошувалося, що мова може йти лише про співпрацю, але не про підпорядкування і заборонялося окремим осередкам «Просвіт» без узгодження з Бюро «Просвіт» вступати в самостійні (сепаратні) зносини з повітовим відділом освіти [51, с. 9]. Ще раз влітку 1921 р. Роменська повітова спілка «Просвіт» також прийняла рішення про своє самостійне існування [30, с. 25]. Але більшовицька влада на такі рішення не звертала великої уваги. Наприклад, у іншому

повіті, Гадяцькому, на з'їзді «Просвіт» 8 травня 1920 р. представник Саївської «Просвіти» (Капустинська волость) Юрко Сай наголошував, що «Просвіта» безпосередньо організовується самим сільським населенням і працює для цього населення. Тому, «ніхто, ні влада, ні правління не може нав'язати роботу в «Просвітах», бо це не буде мати ніякої користі. Само населення є організатор цих «Просвіт» і йому треба давати те, чого воно бажає» [9, арк. 137зв.]. На що завідувач Гадяцького повітового відділу народної освіти Семен Ключко-Жовнір відповів, що «... Відділ Освіти тільки допомагає в даннім разі, тим більше тим «Просвітам», де в осередку панує селянська буржуазія» [9, арк. 138зв.]. Остаточо ж підкорити своєму впливу «Просвіти» Гадяччини більшовикам вдалося вже в 1921 р., на наступному повітовому з'їзді 24 квітня [10, арк. 22-23зв.].

У цей час деяка кількість «Просвіт» вже була і під прямим впливом більшовиків. Для прикладу, в роменській газеті «Пламя революции» від 28 травня 1920 р. повідомлялося, що Бобринська ком'ючейка має великий вплив на місцеву «Просвіту». Крім цього, на середину 1920 р. в руках більшовиків перебували «Просвіти» в Перекопівці, Засуллі, Ведмежому [33, с. 329]. Всього ж на вересень 1920 р. із 90 осередків «Просвіт» Роменського повіту комуністи мали вплив на 9 [15, арк. 11]. На жовтень 1921 р. в Роменському повіті перересструвалося за новим більшовицьким Статутом 83 осередки «Просвіт» [20, арк. 8зв.] (при цьому в самому м. Ромни діяло 7 осередків), а ось більшовицьких і комсомольських організацій у місті й по всіх селах повіту було не більше 20 [33, с. 332]. Але вже в червні 1922 р. кількість осередків «Просвіт» пішла на зменшення і на Роменщині їх функціонувало тепер 64 [16, арк. 6].

Для порівняння – в Кролевецькому повіті на вересень 1921 р. загальна кількість осередків «Просвіт» – 58 [19, арк. 5], у Конотопському повіті на 1921 р. – 38, у Лебединському повіті на травень 1921 р. їх було 25 [17, арк. 2-3] (у самому м. Лебедин працювало 3 осередки), в Охтирському на січень 1921 р. було зареєстровано 35 осередків «Просвіт» [24, арк. 2] (починаючи з 1920 р., після вигнання більшовиками денікінської Добровольчої армії, «Просвіти» на Охтирщині та Тростянецьчині відновлювали свою діяльність вже як «Червоні Просвіти»).

Цікавим видається в цей час функціонування «Просвіт» в робітничому середовищі. Мова йде про існування осередку Товариства на тютюновій фабриці Дунаєва в Ромнах [54, с. 37].

На Охтирщині советизацію «Просвіт» і перетворення їх у «Червоні Просвіти» активно проводила команда молоді, що стала на чолі Охтирського повітового відділу народної освіти: Борис Антоненко-Давидович, Григорій Сергієнко, Юрій Самброс та Матвій Довгополук. Можна бачити як добре ці нові акценти щодо місця «Просвіт» в структурі советської реальності розставлені в тезах, що їх написав один з керівників Охтирського повітового відділу народної освіти Матвій Довгополук (до речі, у 1917 р. – засновник Краснопільської «Просвіти»). Окреслюючи перспективи культурно- і політично-освітньої роботи на селі, він пише, що головною організаційною одиницею, навколо якої групуються всі інші повинен бути Селянський будинок (сельбуд). А «всі інші» для нього – це «Червона Просвіта, хата читальня, книгозбірня, драматичні гуртки» [28, с. 23-24]. Тобто, якщо до остаточного закріплення влади більшовиків «Просвіти» часто були головною формою культурно-просвітницької роботи на селі, то з 1920 р. у них з'являються соціалістичні культурно-освітні конкуренти – хати-читальні, клуби, селянські будинки, які, врешті, і поглинають їх.

На якомусь етапі співіснування в межах села більшовики та їх молодіжні спілки (комсомол) не могли не вступити в боротьбу з «Просвітами» за ту ж сільську молодь. Тут інколи траплялися досить курйозні випадки. За спогадами одного з організаторів комсомолу на Лебединщині Донченка в селі Межиріч на загальних зборах, які скликав інструктор Харківського губкому КСМ товариш Крюков 6 вересня 1920 р. у залі колишньої «Просвіти» місцева молодь почала масово записуватися до комсомолу, вважаючи цю організацію тією ж такою звичною «Просвітою» та трохи пізніше, ознайомившись з статутом і програмою РКСМ, вона так же масово почала з цієї молодіжної комуністичної організації виходити [67, с. 111-112].

У «Просвітах», які відновлювали свою діяльність (чи наново утворювалися) з ініціативи позашкільного підвідділу повітового відділу освіти (а з 1921 р. – політосвіти) національний момент діяльності був вже далеко не основним. Тому й листування між повітовим керівництвом та місцевими осередками «Просвіт», і їх

звіти про виконану роботу велися такою звичною з імперських часів російською мовою. А сама українська мова перестає для них бути обов'язковим фактором національної ідентифікації. Тут для ілюстрації варто назвати Кролевецький повіт, де зденаціоналізовані «Просвіти» в 1921-1922 рр. поряд з Народними домами та хатами-читальнями органічно вписалися в більшовицьку структуру організацій, що вели культурницьку роботу на селі.

З часом накази чиновників політосвіти ставали все імперативнішими. Так, Гадяцька політосвіта довела до всіх «Просвіт» повіту план роботи на березень-квітень 1922 р., де вони повинні були з'ясувати розміри голоду і домагатись аби віруючі віддавали церковні цінності на користь голодуючих; робить їм відрахунки від своєї заробітної плати; боротися з темрявою, відкриваючи школи для неписьменних; у зв'язку з посівною кампанією читати лекції з сільського господарства (тематика: колективне господарство, сівба чистим зерном, повний засів весняного клена, сухостійкі рослини, меліорація); вести антирелігійну пропаганду; вести підготовчу працю до святкування робітничого дня 1 травня тощо [12, арк. 1-1зв.]. Фактично, знову ж таки, національна сутність осередків «Просвіт» в результаті такого керівництва більшовиками була вихолощена і самі вони були перетворені в бездіяльні додатки до збюрократизованої повітової політосвіти.

Особливе зростання «Просвіт» помічається з грудня 1921 по лютий 1922 р., коли завдяки, не в останню чергу, зусиллям політосвіти їх кількість по Україні збільшилась з 4003 до 4500 осередків й об'єднувала близько 400 тис. осіб [37, с. 74]. Після цього підйому ця кількість різко йде на спад. А вже з другої половини 1922 р. розпочалася їх фактична ліквідація через перетворення в хати-читальні та селянські будинки. В листопаді 1921 р. було прийняте рішення влаштувати чистку «Просвіт» від «политически неблагонадежных не приносящих никакой пользы Просвите». Для цього Роменською повітовою політосвітою була створена спеціальна комісія [26, с. 4]. А вже 16 червня 1922 р. політосвіта повідомляла Роменському повітовому комітету КП(б)У, що така чистка, а також реорганізація «Просвіт», проведена [16, арк. 6]. Обстеження Харківською губернською політосвітою становища на Охтирщині теж показало, що «Просвиты, когда они находились под руководством петлюровской ин-

теллигенції працювали в відповідному дусі. Нині ж після реорганізації вони працюють тільки в тих місцях, де є комуністическа і лояльна інтелігенція...» [25, арк. 40]. В цей час більшовики вже проводили чітку різницю між «старими» «Просвітами», заснованими в 1917 р. та «Просвітами», які почали виникати після 1920 р., коли вони остаточно закріпилися при владі. До перших вони ставилися з підозрою й недовірою. Для керівництва КП(б)У «старі» «Просвіти» продовжували залишатися пристанищем «петлюрівської інтелігенції» та «контрреволюції», провідниками «самовільної українізації», завоювати які більшовикам так остаточно і не вдалося. Приміром, більшовицький публіцист Володимир Коряк (Волько Блюмштейн) трохи пізніше так напише про феномен «просвітянства»: «“Просвіти” вмерли, звиродніли і розклалися. Але ще деякий час житиме «просвітянство» як певне психологічне явище. Що таке теє «просвітянство»? Це надусім особливий стан душі так званого «свідомого українця», що кохається в співах, рідному театрі, рідній культурі, неньці Україні і не визнає нічого в світі, що не є суто українським, національним» (цит. за: [30, с. 33]).

На початку 20-х рр. «Просвіти» залишилися серйозним конкурентом більшовицької ідеологічної машини у боротьбі за вплив на свідомість українського населення. Приміром, коли на початку 1919 р. більшовики захопили в Ромнах владу вдруге, продовживши проводити таку знайому з царських часів русифікаторську політику, то повітовий з'їзд «Просвіт» висловив свій рішучий протест. З цього приводу з'їздом було прийняте таке рішення: «З'їзд «Просвіт» Роменського району висловлюється, що найкраще можна поставити просвітню справу серед народу тільки на тій мові, якою народ говорить. Протестуючи проти нехтування мови в різних урядових та городських установах, не дивлячись на декрети уряду, з'їзд настоює, щоб наше найрідніше не топталось ногами» [51, с. 10]. Роменські комуністи також у 1920 р. ніяк не могли забути, що в попередньому, 1919 р., «Просвіта» в повіті агітувала проти влади «совітів» [35].

Останні «Просвіти», як легальні, організовані форми українського національного руху, на Сумщині зникають у 1923 р. Так, у роменській газеті «Влада праці» від 24 березня 1923 р. в замітці про політичну й культурно-освітню роботу в повіті констату-

валася «смерть “Просвіт”». В ній повідомлялося: «Просвіти на чолі з так званим «свідомим українським громадянством» ліквідовані, влились в сельбудинки як драмгуртки і працюють цілком по вказівках волосних політпросвітніх Рад». Ну, а все майно тієї ж Роменської «Просвіти» (фарфор, кераміка, книги, рушники) 23 березня було перевезено до Роменського краєзнавчого музею [62, с. 1]. Тому, коли навесні 1923 р. розпочалася офіційна українізація, то «Просвіти» в цьому більшовицькому варіанті конструювання української советської нації участі вже не брали.

Пам'ять про широкорозгалужену мережу «Просвіт» на Роменщині збереглася на довгі часи. Навіть у 1950 р. в характеристиці управління МГБ політичного стану в Роменському районі зазначалося, що в часи української революції та на початку 20-х рр. «... часть городского и сельского населения была охвачена петлюровской «Просвитой» с центром в Ромнах. Этот центр руководил сельскими ячейками “Просвиты”» [53, с. 86].

Отже, незважаючи на всі спроби «розчинити» «Просвіти» у своїх ідеологічно-культурницьких структурах, у свідомості представників більшовицької влади ці організації продовжували залишатися конкуруючим вогнищем української культури й освіти, кузницею виховання національно-патріотичних кадрів, що привносили ідею українства в етнографічне селянське середовище. Більшовики чітко собі засвоїли, що центральною в ідеології просвітянського руху є «так называемая «украинская идея», мелко-буржуазное национальное государство – центральная ось этой идеологии. Нетерпимость ко всему неукраинскому (и прежде всего русскому), как к чужому, – характерная психологическая черта просвитянина. Неизгладимая печать сельской зажиточной демократии лежит на всем этом движении. Первые годы революции подняли эту среду и крепко спаянную цепь организаций на положение государственного политико-просветительского аппарата Центральной Рады и Петлюровщины» [5, с. 26]. Ось так характеризував у 1922 р. природу просвітянського руху тодішній нарком освіти УСРР Григорій Гринько (до речі, уродженець с. Штепівка Лебединського повіту).

Осередки «Просвіт» виконували, принаймні, дві важливі функції: по-перше, вони вели просвітницьку роботу серед нижчих прошарків населення, по-друге, формували українську наці-

ональну свідомість. Але на час своєї ліквідації вони вже символізували й певний тип та рівень розвитку української культури. Так, оте привнесення початкових, елементарних знань у середовище часто неписьменного сільського населення породжувало до цих організацій зверхницьке ставлення з боку представників «елітарних», модерних прошарків української культури. Приміром, письменник-«олімпієць» Микола Хвильовий (уродженець м. Тростянець) протиставляє у своєму циклі памфлетів «Камо грядеши» образу «психологічної Європи» «гопачно-шароварну» «Просвіту». «Просвіта» для нього – це уособлення відсталості України, традиційного народництва та етнографізму, «гніздо дрібнообивательських низькопробних культурницьких уподобань». Але щоб повніше зрозуміти ставлення Хвильового до «Просвіт», потрібно ще й наголосити на класовому принципі, що чітко проглядає у поглядах цього українського націонал-комуніста. Тому він побоюється, що в добу прискореної українізації, зініційованої більшовиками, «рідненька «Просвіта» в вишиваній сорочці і з задрипанським світоглядом, що в свій час була ідеологом куркульні» повилазить зі свого традиційного сільського кубла і хмарою посує в город. Тепер, зробившись уже «червоною просвітою» вона буде «селозувати» (певніш – профанувати) міську пролетарську культуру» [63, с. 394]. Та, як тепер стало зрозуміло, програмою-максимум у діяльності «Просвіт» того історичного періоду було не плекання модерних зразків культури, а кристалізація протонаціональних почуттів у стійкий компонент свідомості широких народних мас шляхом реактуалізації народного способу життя, поданого в мистецьких та літературних образах (зрозуміло, із додаванням до цих образів уже смислів «українськості»). Національні театр, література, хоровий спів, ритуали поклоніння національним «пророкам» – ось ті «сильні» форми впливу на народні маси (і не лише сільські), через які утверджувалася українська національна самосвідомість завдяки діяльності «Просвіт».

У добу Великого терору (1937-1938 рр.) «Просвіта» як українофільська та позапартійна організація стала називатися вже «контрреволюційной» та «націоналістической» і членство в ній для сотень незаконно заарештованих мешканців Сумщини було серйозним звинуваченням. Ось приміром типова фраза, яка

зустрічається в дуже багатьох звинувачувальних вироках. У нашому випадку, це звинувачувальний висновок 1937 р., що був пред'явлений Миколі Гриценку з с. Вороніж теперішнього Шосткинського району: «Возвратившись в с. Воронеж в 1921 г. Гриценко Н.Н., будучи членом украинской националистической организации «Просвіта», вместе с националисткой Гудимович Настей и другими создали контрреволюционную националистическую организацию для борьбы с Сов. властью за отделение Украины от СССР» [22, арк. 35].

Таким чином, у період національно-визвольних змагань українського народу та перші роки советської влади масовий просвітянський рух на Сумщині став яскравим виявом українського національного відродження. Вагомий внесок «Просвіт» у справу українізації етнографічного малоросійського населення беззаперечний, їх діяльність стала важливим чинником розповсюдження початкових знань серед селянства, підйому його загального культурно-освітнього рівня.

Джерела та література

1. Від Повітвіднаросу. *Трудова освіта. Неперіодичний орган Охтирського повітового відділу народної освіти*. 1921. № 8. С. 16.
2. Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». *Відродження*. 1918. Ч. 177. 5 листопада.
3. Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». Резолюції. *Відродження*. 1918. Ч. 179. 7 листопада.
4. Галь-Галь. Небіжниця – «Просвіта». *Газета Гадяцького земства «Рідний край»*. 1918. № 60. 3 жовтня.
5. Гринько Г. Очерк истории и системы политпросвета. *Путь просвещения*. 1922. № 2. С. 1-57.
6. Губернський український з'їзд в Харківі. *Рідне слово*. 1917. № 4. 22 квітня.
7. Даниленко К. Четвертий з'їзд Спілки «Просвіт» Слобожанщини в м. Харківі. *Земське діло*. 1918. № 345. 28 жовтня.
8. До Т-в Просвіта. Статут. *Трудова освіта. Неперіодичний орган Охтирського повітового відділу народної освіти*. 1920. Серпень. С. 7.
9. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. Р-3283, оп. 1, спр. 25, 200 арк.
10. ДАПО, ф. Р-3283, оп. 1, спр. 84, 28 арк.
11. ДАПО, ф. Р-3283, оп. 1, спр. 86, 53 арк.
12. ДАПО, ф. Р-3283, оп. 1, спр. 186, 50 арк.
13. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 2, оп. 1, спр. 34, 35 арк.
14. ДАСО, ф. П-9, оп. 2, спр. 9, 294 арк.
15. ДАСО, ф. П-442, оп. 1, спр. 30, 65 арк.

16. ДАСО, ф. П-442, оп. 1, спр. 276, 22 арк.
17. ДАСО, ф. Р-81, оп. 1, спр. 75, 3 арк.
18. ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 29, 95 арк.
19. ДАСО, ф. Р-4525, оп. 2, спр. 33, 14 арк.
20. ДАСО, ф. Р-5810, оп. 1, спр. 27, 105 арк.
21. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 322, 39 арк.
22. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 402, 79 арк.
23. ДАСО, листівки, № 2672.
24. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-820, оп. 1, спр. 132, 107 арк.
25. ДАХО, ф. Р-820, оп. 1, спр. 269, 117 арк.
26. Деятельность Политпросвета. Реорганизация просвит. *Известия Роменского Исполнительного Комитета и Паркому КПУ*. 1922. № 387. 1 января.
27. До відкриття регентсько-режисьорських курсів при бюро Спілки «Просвіт». *Просвітянин-Кооператор*. Ромен, 1920. Ч. 3-4. Лютий. С. 62.
28. Довгополюк М. Тези. *Трудова освіта. Періодичний орган Охтирської Повітнаросвіти*. 1922. № 19-20. Січень-лютий. С. 23-24.
29. Дух К. Я. Без Просвіт. *Рідний край*. 1918. № 63. 3 жовтня.
30. Єселевський Л., Фарина С. «Советизація» та занепад товариств «Просвіта» в 1920-1923 рр. *Чорна книга України*. К.: Вид. центр «Просвіта», 1998. С. 22-35.
31. З життя «Просвіт». В Сумах (Харківщина). *Вістник товариства «Просвіта» у Катеринославі*. Катеринослав, 1917. № 14. 25 червня.
32. Збірник. Охтирка: Вид-во Спілки споживчих т-в «Просвіта», 1920. 31 с.
33. Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917-1920). К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 424 с.
34. *Известия Исполнительного Комитета Роменского Совета рабочих и селянских депутатов*. 1919. № 101. 27 июня.
35. *Известия Исполнительного Комитета Роменского Совета рабочих и селянских депутатов*. 1920. 24 мая.
36. Калинівське Т-во «Просвіта». *Просвітянин-Кооператор*. Ромен, 1919. № 4. 1 липня. С. 22.
37. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. 176 с.
38. *Кооперація и жизнь*. Конотоп, 1919. № 8. С. 11.
39. Курси для урядовців. *Земские известия*. 1918. № 37. 27 августа.
40. Курси по українознавству для учителів. *Наша спілка*. 1917. № 19. 11 червня.
41. Лисий І. Підлипенська «Просвіта». Подвижник (У вінок світлої пам'яті незабутнього Івана Андрійовича Лисого до 100-річчя від дня народження). К.: Видавць О. О. Купріянолва, 2010. С. 73-76.
42. Моренець В. «Просвіта» інкогніта. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2015. 500 с.
43. Національне свято в с. Перекопівці. *Роменский день*. 1918. № 13. 8 марта.
44. *Наша спілка*. 1917. № 33 (28 липня). С. 4; № 34. 30 липня. С. 4.
45. Наші завдання. *Просвітянин-Кооператор*. Ромен, 1919. Ч. 1. 18 травня. С. 3.
46. *Нова Рада*. 1917. № 30. 4 мая.
47. *Нова Рада*. 1917. № 81. 6 липня.

48. Нові Видання Роменської Просвіти. *Просвітянин*. Ромен, 1919. № 1. С. 5-6.
49. Палій О. Український драматичний театр у Ромнах (1918-1925 рр.). *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. 2013. Вип. 13. С. 49-66.
50. Повітовий з'їзд Просвіт. *Наша спілка*. 1917. № 78. 13 грудня.
51. Повітовий з'їзд Просвіт. *Просвітянин-Кооператор*. Ромен, 1919. Ч. 2. 24 травня. С. 9.
52. «Просвіти» соборної України. *Слово Просвіти*. 2014. Ч. 7. 20-26 лютого. С. 4-7.
53. Реабілітовані історією: у трьох книгах. Сумська область. Кн. 2 / упорядники : О. Г. Бажан, О. М. Рубанов, І. Г. Федоренко. Суми: ВВП «Мрія-1», 2013. 756 с.
54. Робітниче Т-во «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченко. *Просвітянин-Кооператор*. Ромен, 1919. Ч. 6-7. 30 серпня. С. 37.
55. Роменський повітовий З'їзд представників Просвіт. *Просвітянин-Кооператор*. Ромен, 1920. Ч. 3-4. Лютий. С. 58.
56. Роменський Повітовий з'їзд товариств «Просвіта». *Народное слово*. 1918. № 58. 26 июня.
57. Спілка «Просвіт» у Гадяцькому повіті. *Газета Гадяцького земства*. 1917. № 67. 26 червня.
58. Съезд Просвит. *Луч*. 1918. № 96. 9 октября.
59. Українська гімназія в м. Ромні. *Просвітянин-Кооператор*. Ромен, 1919. Ч. 9-10-11. 15 листопада. С. 25-26.
60. Украинский концерт. *Луч*. 1918. № 91. 3 октября.
61. Український з'їзд у Чернігові (8-10 червня 1917 р.): матеріали та коментарі. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. 98 с.
62. Федько О. В. Живописні полотна Роменського осередку «Просвіти» в фондовій збірці ДІКЗ «Посуля». *Протокол Науково-методичної ради ДІКЗ «Посуля» за 2017 рік*. № 8. С. 1.
63. Хвильовий М. Камо грядеши // М. Хвильовий. Твори в двох томах. Т. 2. К.: Дніпро, 1991. С. 390-443.
64. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 1, спр. 169.
65. ЦДАВО України, ф. 2201с, оп. 2, спр. 367.
66. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 7, 124 арк.
67. Як народився комсомол на Сумщині. *Юнацький рух*. 1931. № 4. С. 100-114.

З М І С Т

Передмова	3
Акічев Ш.М. Триумф і трагедія Конотопського краєзнавства	5
Ареф'єва Г.В. Хронологія становлення Сумського художнього музею ім. Никанора Онацького в документах і фактах (1919 – 1944) (До 100-річчя від дня заснування музею)	12
Ареф'єва Г.В. До питання розбудови музейної галузі в Сумському краї (на тлі загальнодержавних процесів в Україні 1917 – 1939 рр.).....	20
Артемова Л.В. Сто років від дня створення Національного музею мистецтв Богдана та Варвари Ханенків (1919 – 2019).....	35
Артюх В.О. З історії товариства «Просвіта» на Сумщині (1917–1923 рр.)	40
Батюк А.О. Економічний розвиток Батурина в 20 – 30 роках ХХ ст. ...	64
Беценко Т.П. З історії топонімікону Конотопщини	69
Бойко-Гагарін А.С. Частина кліше для друку гербових марок Збройних Сил Півдня Росії	75
Болгова І.М. Голуб І.Ю. – хорунжий армії УНР	78
Бушак С.М. Сміхові мотиви в трактовці образу козака Мамаєв – героя українських народних картин	82
Власенко В.М. До біографії Сергія Тимошенка (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України).....	93
Власенко В.М., Кібенко О.В. З берегів Босфору (до біографії українського емігранта в Туреччині).....	100
Волік В.І. Правові аспекти авторських прав в Україні	103
Гамалія В.М., Руда С.П. Народжена у вогні революції	107
Горбань О.В. Почесна відзнака «Веста» для працівників освітньої галузі Конотопського району	113
Дегтярьов С.І. До історії маловідомого конотопського роду Куниць	121
Кондрашов В.Ф. Ремісничі цехи Глухова і Конотопа XVII – XVIII ст. у дослідженні А.Г. Єршова	125
Корнієнко О.М. Фортеці слобідського прикордоння.....	127
Корнющенко І.П. Силуети геніїв	135
Косовець О.О., Куций А.В., Доніч О.А., Болгова І.М. Динаміка небезпечних і стихійних метеорологічних явищ на території Конотопщини.....	153